

## HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILIDA UNDOSHLAR TAVSIFI: FIZIK-AKUSTIK, ANATOMIK-FIZIOLOGIK VA FUNKSIONAL- FONOLOGIK ASPEKTLAR.

*Xo'jamjarova Jazira Baxtibay qizi*

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti*

*Gumanitar fanlar fakulteti*

*O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi*

*xojamjarovajazira@gmail.com*

*Tel: +998999800624*

*1-bosqich 24/1-guruh talabasi*

*Ilmiy rahbar: Shahnoza Muxtorova*

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada hozirgi o'zbek adabiy tilidagi undosh tovushlarning har tomonlama tavsifi — fizik-akustik, anatomik-fiziologik va funksional-fonologik aspektlarda yoritilgan. Undoshlarning tovush fiziologiyasi, ular qanday tarzda hosil bo'lishi, tovush to'lqinlarining akustik xususiyatlari hamda fonologik tizimdagi o'rni zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada undoshlarning nutqdagi ahamiyati, fonetik muvozanatdagi roli, fonemal holati va oppozitsiya (qarama-qarshilik) munosabatlari asosida ilmiy izohlar berilgan.

**Kalit so'zlar:** Undosh tovushlar, fizik-akustik xususiyat, anatomik-fiziologik jarayon, fonologik tizim, fonema, artikulyatsiya, oppozitsiya, differensial belgi.

**Аннотация:** В данной статье всесторонне описаны согласные звуки современного узбекского литературного языка в физико-акустическом, анатомо-физиологическом и функционально-фонологическом аспектах. Проанализированы физиология звуков, способы их образования, акустические характеристики звуковых волн, а также роль согласных в фонологической системе на основе достижений современной лингвистики. Также в статье научно обосновано значение согласных в речи, их роль в фонетическом равновесии, фонемный статус и отношения оппозиции (противопоставления).

**Ключевые слова:** Согласные звуки, физико-акустические характеристики, анатомо-физиологические процессы, фонологическая система, фонема, артикуляция, оппозиция, дифференциальный признак.

**Abstract:** This article presents a comprehensive description of consonant sounds in the modern Uzbek literary language from the physical-acoustic, anatomical-physiological, and functional-phonological perspectives. It analyzes the physiology of sound production, the acoustic properties of sound waves, and the role of consonants within the phonological system, based on modern linguistic achievements. The article

also provides scientific explanations of the role of consonants in speech, their function in phonetic balance, phonemic status, and oppositional (contrastive) relations.

**Keywords:** Consonant sounds, physical-acoustic properties, anatomical-physiological process, phonological system, phoneme, articulation, opposition, distinctive feature.

Fonetik birliklar tilning asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Tilshunoslikda tovushlar o'rganilayotganida ularning turli jihatlari — fizik, fiziologik va funksional tomonlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, undosh tovushlar nafaqat nutq tovushi sifatida, balki fonologik tizimning faol elementlari sifatida ham chuqur tahlilni talab etadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi undoshlar zamonaviy fonetika va fonologiya yutuqlari asosida, kompleks yondashuv orqali o'rganilishi tilshunoslikda muhim ilmiy muammo sifatida qaralmoqda. O'zbek tilidagi undoshlar fonetik tizimda unli tovushlarga nisbatan son jihatdan ko'proq bo'lib, ular artikulyatsion nuqtai nazardan murakkabroq hosil bo'ladi. Undosh tovushlar nutq paytida havo oqimining ma'lum bir joyda to'siqqa uchrashi natijasida yuzaga keladi. Fizik-akustik nuqtai nazardan undosh tovushlar tovush to'lqinlarining tebranish chastotasi, kuchi, davomiyligi va spektral xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Masalan, portlovchi undoshlar (p, b, t, d, k, g) qisqa davomli, kuchli amplitudaga ega bo'lib, tovush signallarida keskin o'zgarishlar hosil qiladi. Shovqinli undoshlar esa (s, z, sh, j) yuqori chastotali spektrga ega bo'lib, uzunroq va kuchsizroq tovushlar bilan ajralib turadi. Fonetik laboratoriyalarda spektrograf yordamida o'tkazilgan tajribalar natijasida aniqlanishicha, o'zbek tilidagi shovqinli undoshlarning akustik belgisi ularning spektral zichligi va davomiyligidir. Masalan, "s" tovushi 4000–8000 Hz chastotali zona bilan tavsiflanadi. Anatomik-fiziologik jihatdan undoshlar odam organizmining nutq a'zolari — til, tanglay, lablar, tishlar, halqum, hiqildoq kabi a'zolar ishtirokida yuzaga keladi. Artikulyatsiya nuqtasi va usuliga ko'ra undoshlar quyidagicha tasniflanadi:

- Artikulyatsiya joyiga ko'ra: lab undoshlari (p, b, m), tish oldi (t, d), tanglay (k, g), hiqildoq (x, h) va boshqalar;
- Artikulyatsiya usuliga ko'ra: portlovchi (p, b, t, d), sirg'aluvchi (s, z, sh), burun (m, n, ng), yon (l), titrovchi (r) undoshlar.

Tajribaviy fonetika ma'lumotlariga ko'ra, undosh tovushlar hosil bo'lishida markaziy nerv tizimi, ayniqsa miya po'stlog'i faoliyati muhim ahamiyatga ega bo'lib, nutq reflekslarining aniq va tartibli amalga oshishini ta'minlaydi.

Fonologik nuqtai nazardan undoshlar fonema sifatida nutqdagi ma'no farqlovchi birliklar hisoblanadi. Ular differensial belgilar (jarangli-jarangsiz, portlovchi-portlovchisiz, burun-burunsiz va h.k.) orqali boshqa fonemalardan ajralib turadi. Misol uchun: "bol" – "pol" – "mol" – "tol" kabi so'zlarda faqat bir undoshning o'zgarishi

butun soʻz maʼnosining oʻzgarishiga olib keladi. Fonologik tizimda undoshlar bir-biri bilan oppozitsiya munosabatida boʻlib, bu qarama-qarshiliklar tilning morfologik, leksik va sintaktik darajalarida faol ishlatiladi. Tilshunos A.A. Abduazizovning taʼkidlashicha, oʻzbek tilidagi undosh fonemalar tizimi 25 ta asosiy fonemani oʻz ichiga oladi va ularning har biri tilning fonologik barqarorligini taʼminlaydi. Bundan tashqari, undoshlar orasida pozitsion fonetik oʻzgarishlar (assimilyatsiya, dissimilyatsiya, eliziy, metateza) mavjud boʻlib, ular nutq surʼati, urgʻu, fonetik muhit kabi omillarga bogʻliq holda yuzaga keladi.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi undosh tovushlar koʻp qirrali fonetik birliklar boʻlib, ular fizik-akustik, anatomik-fiziologik va funksional-fonologik jihatdan mukammal oʻrganishni talab qiladi. Tovushlarning bu uch jihati birgalikda til tizimining toʻlaonli ishlashini taʼminlaydi. Undoshlar nafaqat nutqning ovozli material, balki fonemik tizimning asosiy boʻgʻinlaridan biri sifatida tilshunoslikda alohida oʻrin egallaydi. Ularning tahlili fonetika, fonologiya, psixolingvistika va eksperimental tilshunoslikning dolzarb mavzularidan biri boʻlib qolmoqda.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A. A. Hozirgi oʻzbek adabiy tili fonetikasi. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2007.
2. Joʻraev N. Fonologiya masalalari. – Toshkent: Fan, 1984.
3. Madvaliev A. Oʻzbek tilining amaliy fonetikasi. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1995.
4. Yoʻldoshev A. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Fan, 2006.
5. Huseynov M. Fonetik tizimning nazariy asoslari. – Toshkent: Universitet, 2019.
6. Soliyev B., Sayfullayeva N. Hozirgi oʻzbek adabiy tili: Fonetika. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2020.
7. <https://ilmiybaza.uz/document/til-va-yozuv-harf-tovush-yozuvi/>